

УКРАЇНСЬКІ ВЕКТОРИ МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ

Міжнародні умови, за яких розвивалася українська революція, були для неї сприятливими. Внаслідок унікального збігу обставин Україна могла навіть розраховувати на політичну підтримку ельцинської Росії. В існуванні незалежної України були зацікавлені й республіки колишнього Радянського Союзу та країни Центрально-Східної Європи.

Американські правлячі кола й союзники США у Західній Європі сприйняли раптове зникнення СРСР насторожено. Розпад наддержави означав “розповзання” колосальної кількості ракетно-ядерних і звичайних озброєнь по нових державних утвореннях, від яких можна було чекати всіляких несподіванок. Разом з тим зникнення Союзу РСР означало перемогу Заходу в його протистоянні євразійському комунізмові. Захід був зацікавлений в утвердженні незалежності України, без якої реставрація радянської наддержави ставала проблематичною.

Україна наполегливо намагалася переконати європейське співтовариство у своїх неагресивних намірах. Ще в Декларації про державний суверенітет Верховна Рада проголосила, що Україна “стане в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї”.

Українська дипломатія розпочала активну діяльність одразу після ухвалення Верховною Радою Акта проголошення незалежності України. Головним її завданням було налагодження конструктивних відносин з країнами Північної Америки, Західної і Центрально-Східної Європи.

6—8 вересня 1991 р. відбувся офіційний візит делегації на чолі з міністром закордонних справ А. Зленком у Республіку Польща. Слідом за цим 4 жовтня в Польщу поїхав прем'єр-міністр В. Фокін.

З великим зацікавленням придивлялася до пострадянської України канадська громадськість. Українська національна меншина в Канаді була однією з найчисленніших і політично активних. Саме тоді вона організувала урочисті заходи, присвячені 100-літтю прибуття до Канади перших українських поселенців. 7 вересня 1991 р. Л. Кравчук надіслав з цієї нагоди вітання генерал-губернатору Канади, українцю за походженням Р. Гнатишину, і прем'єр-міністру Б. Малруні. Через

два дні в Києві було урочисто відкрито генеральне консульство Канади в Україні. 22 вересня з візитом до Канади вилетів Л. Кравчук.

На зворотному шляху голова Верховної Ради здійснив короточасну поїздку до Вашингтона. Наслідком її став візит до Києва 20 вересня міністра фінансів США Н. Брейді.

Україна гостро потребувала західних, щоб забезпечити процес виведення своєї економіки з єдиного народногосподарського комплексу СРСР.

23 вересня до Києва прибув міністр фінансів ФРН Т. Вайгель. 5 жовтня Л. Кравчук зустрівся з головою бундестагу Р. Зюсмутом. 17 жовтня відбувся візит в Україну міністра закордонних справ Г.-Д. Геншера.

На початку вересня у Києві побував державний міністр, міністр економіки, фінансів та бюджету Франції П. Береговуа. Результатом цього візиту стала організована французькими дипломатами зустріч у Парижі Л. Кравчука з президентом Франції Ф. Міттераном. Проте українсько-французькі зв'язки розвивалися уповільнено.

22 жовтня з офіційним візитом до Бразилії вилетіла урядова делегація України на чолі з В. Фокінім. У цій країні після Першої світової війни теж сформувалася українська національна меншина, яка налічувала близько 100 тис. осіб.

Наприкінці осені 1991 р. Україна на короткий час опинилася в центрі уваги іноземних дипломатів і журналістів. Референдум 1 грудня викликав загальну зацікавленість. У репортажах з Києва політичні оглядачі підкреслювали колосальне значення цієї події для Європи і всього світу.

Реакція світового співтовариства на результати референдуму була позитивною. Відразу після оголошення його офіційних результатів, 2 грудня, про визнання України заявили Канада і Польща. 3 грудня Україну визнала Угорщина. Цього дня відбулася телефонна розмова голови Верховної Ради Л. Кравчука з президентом США Дж. Бушем старшим. Останній привітав український народ зі здобуттям незалежності, а Л. Кравчука особисто — з обранням на посаду Президента. Втім США не поспішали визнати Україну, бажаючи ретельно вивчити всі аспекти, пов'язані з розподілом радянського військового спадку.

4 грудня Україну визнали сім країн: дві південноамериканські (Аргентина та Болівія), дві європейські (Болгарія та Хорватія) й три республіки ще існуючого офіційно СРСР (Латвія, Литва, Росія). 6 грудня про визнання заявили Естонія й Куба, 8 — Чехо-Словаччина, 12 — Грузія, 16 — Туреччина, 18 — Вірменія, 19 — Швеція, 20 — Киргизія та Туркменістан, 21 — Азербайджан.

7 грудня до Києва прибув спеціальний представник президента Сполучених Штатів Америки Т. Найлс. 18 — 19 грудня відбувся робочий візит державного секретаря США Дж. Бейкера. Після цього,

25 грудня, у зверненні до американського народу Дж. Буш заявив про визнання України та встановлення з нею дипломатичних відносин.

Всього за грудень 1991 р. Україну визнали 68 держав світу.

Визнання відбувалося не лише на двосторонньому рівні. 30 січня 1992 р. Україна стала членом Конференції з безпеки і співробітництва в Європі (з 1995 р. — Організація з безпеки і співробітництва в Європі, скорочено — ОБСЄ).

Після прийняття Акта проголошення незалежності українська, але ще “радянська”, політична еліта вдруге пережила глибокий психологічний злам, пов’язаний з необхідністю радикальної зміни зовнішніх стратегічних орієнтирів.

Перший такий злам їй довелося пережити у зв’язку з необхідністю змінити своє ставлення до радянського минулого й згодитись на “привласнення” спадщини УНР. Шок від цього зламу тоді подолали досить швидко, хоча “вивітрювання” радянської спадщини в різних сферах суспільно-політичного життя та побуту розтягнулося на багато років. Одразу після проголошення незалежності почалося перейменування вулиць і майданів. Започаткувала цю кампанію (яка й досі в масштабах всієї країни не завершена) 11 жовтня 1991 р. Житомирська міськрада, ухваливши постанову про “повернення історичних назв” вулицям і майданам. Більш рішучим виявився виконком Луцької міськради, який 30 жовтня 1991 р. розпорядився перейменувати всі вулиці з радянськими назвами.

Другий психологічний злам означав радикальну зміну в ставленні до безкомпромісного противника СРСР у “холодній війні” — Організації Північноатлантичного договору.

Звільняючись від радянського диктату, країни Центрально-Східної Європи негайно починали шукати контактів з НАТО, щоб забезпечити свою національну безпеку. Подібну стратегію обрали під час розвалу Союзу РСР й держави Балтії.

Ті, хто визначав українську зовнішню політику після серпня 1991 р., чудово розуміли необхідність налагодження дружніх стосунків зі США та країнами Західної Європи. Саме такі стосунки могли забезпечити досягнення реальної незалежності. Проте треба було подолати ще й глибоку ідеологічну відразу до НАТО, яка виховувалася з дитячих років у всіх радянських людей.

Реалізуючи курс на зближення з колишнім ворогом, Верховна Рада 24 жовтня 1991 р. підтвердила без’ядерний статус України¹. Парламентарії запевняли, що успадкований від СРСР третій за розмірами у світі ракетно-ядерний арсенал Україні непотрібний.

Зі свого боку політичне й військове керівництво НАТО з початку 1990-х років активізувало контакти з країнами Центральної та Східної Європи. На Лондонській зустрічі глав держав-членів НАТО у липні 1990 р. було схвалене звернення до урядів СРСР, Чехо-Словацьчини, Угорщини, Польщі, Болгарії та Румунії з пропозицією встановити

з цією організацією регулярні дипломатичні контакти. В листопаді 1990 р. у Парижі країни-члени НАТО і країни-члени Організації Варшавського договору (ОВД) підписали спільну декларацію, в якій заявили, що віднині не вважають один одного супротивниками².

1 липня 1991 р. відбувся офіційний розпуск ОВД. Через три місяці після цього на зустрічі у Кракові міністри закордонних справ Польщі, Угорщини і Чехо-Словаччини оголосили про бажання своїх країн увійти до Північноатлантичного альянсу. Звичайно, тоді мова йшла про досить віддалене майбутнє. Посткомуністичним країнам треба було не тільки створити повноцінну ринкову економіку, а й перевести на стандарти НАТО свої збройні сили.

У листопаді 1991 р. у Римі глави держав та урядів країн-членів НАТО схвалили нову стратегічну концепцію. Вона розглядала співробітництво з партнерами у Центральній і Східній Європі як невід'ємну складову загальної стратегії Альянсу. Планувалося істотно зменшити чисельність Об'єднаних збройних сил і ширше використовувати багатонаціональні військові формування.

Одночасно з прийняттям нової стратегічної концепції глави держав та урядів країн-членів НАТО виступили з Римською декларацією про мир і співробітництво. В ній визначалися напрями, в яких мала здійснюватися нова стратегічна концепція Альянсу, а також політика НАТО щодо розвитку партнерства і співробітництва з країнами Центральної й Східної Європи. Декларація підтверджувала прагнення НАТО до посилення ролі Ради з безпеки та співробітництва в Європі. Підкреслювалося, що Північноатлантичний альянс підтримує кроки у напрямку до ринкових реформ, здійснювані посткомуністичними країнами, і пропонує їм практичну допомогу для подолання труднощів перехідного періоду. З метою нагляду за розвитком зв'язків з країнами Центральної та Східної Європи створювалася Рада північноатлантичного співробітництва (РПАС)³.

На початку грудня 1991 р. у Брюсселі відбулася нарада країн-членів НАТО, присвячена результатам українського референдуму. Вона підтвердила доцільність нової стратегічної концепції, затвердженої місяцем раніше у Римі. В установчому засіданні Ради північноатлантичного співробітництва, яке було проведене 20 грудня, взяли участь міністри закордонних справ країн-членів НАТО і дев'яти країн Центрально-Східної Європи, у тому числі Латвії, Естонії та Литви. У березні 1992 р. учасниками процесу співробітництва в рамках РПАС стали ще одинадцять держав — колишніх республік Радянського Союзу, у тому числі й Україна⁴.

Уряд Б. Єльцина сподівався зберегти за Москвою становище керуючого центру на всій території колишнього СРСР за допомогою механізму Співдружності Незалежних Держав. Статус СНД не конк-

ретизувався, щоб у зручний час перетворити цей консультативний орган на конфедеративну або навіть федеративну державу. Москва почала будувати таку державу окремими блоками. В Угоді про сили спільного призначення на перехідний період (лютий 1992 р.), Договорі про спільну безпеку (травень 1992 р.), Договорі про економічний союз (вересень 1993 р.) передбачалось утворення наднаціональних органів, що мали право розв'язувати принципові питання без узгодження з вищими законодавчими та виконавчими органами країн-членів СНД.

Президент і Верховна Рада України підтримували курс на економічне співробітництво в рамках СНД. Але вони не бажали перетворення Співдружності у воєнно-політичний альянс або конфедеративний чи федеративний союз. За 1992—1993 рр. у СНД було прийнято близько 400 різних угод, рішень та інших директивних документів, з яких Україна схвалила і зобов'язалася виконувати близько половини, уникаючи загроз державному суверенітету⁵.

Проблеми у відносинах з Росією виникли вже через дві доби після всеукраїнського референдуму. Для російської правлячої еліти його результати стали несподіваними. Прес-секретар президента РФ П. Вошанов заявив, що проблема кордонів Росії з республіками, які проголосили незалежність, є, на його думку, нерозв'язною. Адміністрація президента РФ після запиту МЗС України дезавуювала цю заяву. Та наступного дня по центральному телебаченню виступив мер Москви Г. Попов, який підтримав Вошанова й поставив під сумнів приналежність Україні Криму й Одеської області. Українська сторона відреагувала настільки гостро, що Б. Єльцин негайно направив у Київ офіційну делегацію на чолі з віце-президентом О. Руцьким. Конфлікт було вичерпано.

Відокремлення України сприймалося переважною більшістю росіян особливо болюче. Тому російські політики-популісти задля підвищення власного рейтингу часто демонстрували свою ворожість щодо української державності. Через те українсько-російські відносини час від часу загострювалися.

Той же Руцькой 30 січня 1992 р. у газеті "Правда" виступив зі статтею, в якій безапеляційно проголошував: "Історична свідомість росіян не дозволить нікому провести механічне суміщення кордонів Росії і Російської Федерації, відмовившись від того, що становило славетні сторінки російської історії... Демаркація кордонів і тільки демаркація кордонів розставить крапки над "і" та визначить Росію як державу, а не жебрака в межах СНД. І це буде зроблено неодмінно заради слави Росії, як би не намагалися політичні лідери націонал-капр'єризму ввігнати її в кордони ХІІ ст."

Найбільш болючою в українсько-російських відносинах стала кримська проблема. У травні 1992 р. Верховна Рада Російської Феде-

рації зробила офіційну заяву про те, що акти про передачу Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їх прийняття.

Кримський півострів було передано Україні у 1954 р., коли відзначалося 300-річчя Переяславської ради. За вказівкою М. Хрущова, який був ініціатором передачі, це питання розглянула президія Верховної Ради РРФСР. У присутності і за згоди Кримської облради та Севастопольської міськради було прийняте позитивне рішення, на користь якого висувалися такі аргументи: економічна цілісність, територіальна близькість, тісні культурні зв'язки Криму й України. Президія Верховної Ради СРСР 19 лютого 1954 р. прийняла указ про передачу Криму Україні. 26 квітня чергова сесія Верховної Ради Союзу РСР затвердила указ і внесла відповідні зміни до Конституції СРСР. Отже, передача території відбулася з дотриманням передбачених Конституцією СРСР процедур.

Звичайно, твердження про юридичну силу рішень конституційного рівня у тоталітарній державі позбавлені реального змісту. Парламент пострадянської Росії даремно оперував беззмістовними поняттями, висуваючи територіальні претензії до сусідньої країни. Зміни у складі республік СРСР завжди визначалися волею вождя. У даному разі перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов розпорядився Кримом не так, як його попередники. Він пропрацював в Україні десяток років і не боявся збільшувати її територію. Навпаки, в ленінські або сталінські часи радянській Україні не дісталися ні Крим, ні Кубань. Таврійська губернія проіснувала понад сотню років як економічно цілісна територія, але після 1917 р. була поділена навпіл з політичних причин.

Уряд України не розглядав Крим як об'єкт українсько-російських відносин і розв'язував існуючі на півострові проблеми як внутрішні. Найбільш актуальною була проблема повернення на Батьківщину кримських татар, яких сталінський режим виселив з Криму в 1944 р. Коли Радянський Союз розпався, витрати на переселення та облаштування кримських татар на нових місцях усією вагою лягли на мізерний український бюджет.

Поважаючи волю населення Кримської області, висловлену на референдумі, Верховна Рада УРСР ухвалила в лютому 1991 р. постанову про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (після 24 серпня 1991 р. — Автономної Республіки Крим). За “доброзичливими” порадами з Москви Верховна Рада АРК 5 травня 1992 р. ухвалила Акт проголошення державної самостійності. Була прийнята Конституція Республіки Крим, ключові положення якої суперечили Основному Закону України.

Поважаючи міжнародні угоди про непорушність кордонів, які були встановлені в Європі після Другої світової війни, Б. Єльцин не підтримав територіальних претензій російських законодавців до

України, але разом з тим він перевів вістря кримської проблеми на питання про Чорноморський флот. Маючи головну базу в Севастополі, флот налічував близько 300 кораблів, переважно застарілих конструкцій.

Принципи поділу флоту між Україною і Росією та питання про його статус стали предметом тривалих переговорів. Президент Росії штучно затягував їх, щоб мати можливість втручання у кримські справи на законних підставах. Адже існування флоту об'єктивно пов'язане з береговою інфраструктурою.

На зустрічах у червні й у вересні 1992 р. Л. Кравчук і Б. Єльцин досягли домовленості про встановлення подвійного контролю над Чорноморським флотом на п'ятирічний період, яка хоча і не розв'язала проблеми, але зменшила напруженість між двома країнами. Відповідно й кримські політики почали поводитися стриманіше. У вересні 1992 р. Верховна рада АРК привела у відповідність до Конституції України суперечливі статті Конституції Криму.

Втім російські законодавці не заспокоїлися. З'їзд народних депутатів РФ у грудні 1992 р. доручив Верховній Раді розглянути питання про статус Севастополя. У липні 1993 р. рішення про надання Севастополю статусу міста Російської Федерації було прийнято. Б. Єльцин змушений був дезавуювати його. 20 липня 1993 р. у справу втрутилася Рада Безпеки ООН, яка кваліфікувала це рішення як юридично неспроможне. Винесення українсько-російських відносин на рівень ООН змусило схаменутися російських політиків. Вони відчули, що явно перебрали міру.

Показником досягнутого в Україні консенсусу політичних сил у сфері міжнародного життя стали схвалені 2 липня 1993 р. Верховною Радою Основні напрями зовнішньої політики. У цьому базовому документі затверджувалися такі наріжні принципи:

- утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави;
- забезпечення стабільності міжнародного становища України;
- інтеграція національного господарства у світову економічну систему;
- збереження територіальної цілісності держави й недоторканності її кордонів;
- формування у світовому інформаційному просторі образу України як надійного й передбачуваного партнера.

Ця програма міжнародної діяльності була зваженою і цілісною, але все ж таки становище України в Європі й у світі залишалося в перші роки незалежності нестійким. Вихідці з компартійно-радянського апарату разом з невеликою групою колишніх дисидентів та представників творчої інтелігенції, які разом репрезентували українську вла-

ду, ще не мали належного досвіду спілкування із міжнародною політичною елітою. На Заході теж не одразу призвичаїлися до відсутності на міжнародній арені Радянського Союзу.

Факти свідчать, що Росія робила все, щоб повернути втрачені території. Економічна залежність, підсилена родинними або іншими зв'язками мільйонів людей обох країн, змушувала керівників України постійно йти на компроміси. Проте вони успішно уникали пасток, що містилися в домаганнях про подвійне громадянство, другу державну мову, наднаціональні органи СНД тощо. Протидія колосальному зовнішньому й навіть внутрішньому (особливо в Криму) тиску стала можливою завдяки зростаючій підтримці країн Заходу, які вели на теренах Східної Європи власну гру.

У ці роки народилась українська багатовекторна зовнішня політика. Її критикували, з неї кепкували, але державний корабель України долав перешкоди, постійно залишаючись на плаву. Щоправда, на цьому кораблі було надто багато капітанів. Жодний з них не знав, як вийти з глухого кута, до якого потрапила країна.

Л. Кучма прийшов до влади у 1994 р. за підтримки тієї частини виборців, які бажали поліпшити відносини з Росією. Безсумнівну орієнтованість на Росію цього кандидата в Президенти України багато хто з виборців вважав запорукою повернення в минуле, яке було більш передбачуваним і забезпеченим. Перспектива поглинання України Росією здебільшого не сприймалася як загроза.

Тим, хто висловився на виборах проти Л. Кучми, теж здавалося, що з таким Президентом Україна знову буде втягнута до якої-небудь модифікації багатонаціональної централізованої імперії. Вони голосували за Л. Кравчука, який уже довів, що прагне поглиблення зв'язків з Європою. Провальні економічні результати незакінченого першого строку президентства Л. Кравчука здебільшого не бралися до уваги.

Обидва табори виборців помилялися. Їхня свідомість не встигала за швидкоплинними змінами на всьому посткомуністичному просторі. З кожним роком Росія все менше нагадувала Радянський Союз. Вона змінювалася навіть з більшою швидкістю, ніж Україна.

Дрейф у бік Росії був найлегшим напрямом руху, тому що обом країнам доводилося розв'язувати однакові проблеми. Просування в бік Європи утруднювалося багатьма обставинами, головною серед яких була майже цілковита несхожість українського пострадянського суспільства з демократичними суспільствами Заходу. Українські громадяни поступово переконувалися у тому, що "відкриття кордонів" зовсім не забезпечує автоматичного вирівнювання умов життя. Захід ставився до України доброзичливо, але дбав передусім про власні інтереси.

Скориставшись з відсутності чітко окресленого Конституцією розподілу повноважень Президента і Верховної Ради України, Л. Кучма (як і Л. Кравчук раніше) відразу взяв у свої руки зовнішньополітичну сферу. В цьому президенті України знайшли підтримку інших країн, тоді як спроби тих голів Верховної Ради, які бажали сказати власне слово від імені України за кордоном, не сприймалися всерйоз.

Зовнішньополітична діяльність адміністрації Л. Кучми була двовекторною. В різні періоди її або російський, або західний вектори інколи виходили на перший план, але впродовж більш тривалого періоду завжди врівноважувалися. Двовекторність мало кого з політиків цілком влаштувала. Політологи теж наголошували на тому, що Україна повинна визначитися, бо просуватися то в один, то в інший, протилежний до першого, бік означає стояти на місці. Однак Росія і Захід насправді не були абсолютно протилежними орієнтирами для України. Російська політична еліта сама просувалася на Захід.

Двовекторність зовнішньої політики Л. Кучми мала основною метою забезпечення суверенітету України, яка економічно, і передусім енергетично була залежною від Росії. Фінансові ресурси і нові технології для реструктуризації народного господарства Україна могла дістати лише на Заході, насамперед у США і контрольованих ними міжнародних економічних організацій.

Однак відносини зі США на той період перебували в замороженому стані. Л. Кравчук і Верховна Рада не жалкували слів, запевняючи весь світ у перетворенні України в неядерну державу вже у найближчому майбутньому, але не робили для цього достатніх практичних зрушень.

Л. Кучма добився приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р. Відповідний закон Верховна Рада прийняла уже 16 листопада 1994 р. за умови надання гарантій безпеки з боку ядерних держав. 5 грудня цього ж року в Будапешті президенти Росії та США і прем'єр-міністр Великої Британії надали Україні гарантії безпеки. Вони зобов'язалися поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України, утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, пригаманних її суверенітету, і в такий спосіб отримати переваги. Окремі документи одночасно були підписані главами Китаю і Франції. Україна одержувала компенсацію за вивезені з її території стратегічні і тактичні ракети, зокрема наданням атомним електростанціям палива.

Відмова від ядерної зброї та визначення статусу України як неядерної держави змінили відносини зі США. Під час візиту 20—24 листопада до Сполучених Штатів Америки Л. Кучма підписав Хартію українсько-американського партнерства, дружби й співробіт-

ництва. Були укладені угоди про надання американської допомоги Україні в здійсненні економічних реформ. Незабаром серед країн, які одержували допомогу від США, Україна зайняла третє місце (за обсягами допомоги) після Ізраїлю та Єгипту.

Кредити, надані Україні урядами США, ФРН, Італії, інших країн, а також міжнародними організаціями — Міжнародним валютним фондом, Світовим банком, Європейським банком реконструкції та розвитку допомогли поліпшити стан платіжного балансу. Без них, зокрема, неможливо було б платити Росії і Туркменістану за нафту і газ. Домагаючись кредитів, український уряд ціною збільшення зовнішньої заборгованості розв'язував цю проблему.

Обережною і вичікувальною була позиція європейських держав при спробі України увійти до Ради Європи. Лише після приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї проблема вступу була знята. У вересні 1995 р. Україна стала повноправним членом Ради Європи.

Водночас було досягнуто успіхів у поглибленні відносин з НАТО. 9 липня 1997 р. у Мадриді 16 глав держав і урядів країн-членів та Генеральний секретар НАТО Х. Солана, з одного боку, і Президент України Л. Кучма, з другого — підписали “Хартію про особливе партнерство між Україною й НАТО”. Обидві сторони брали на себе зобов'язання розширювати співробітництво, розвивати партнерство, яке сприятиме забезпеченню більшої стабільності, впровадженню спільних демократичних цінностей у Центрально-Східній Європі.

Зокрема, прийнятий документ передбачав запровадження механізму консультацій з політичних питань і питань, що стосувалися безпеки, включаючи безпеку України, підтримання миру, врегулювання конфліктів та проведення гуманітарних операцій (беручи до уваги роль ООН й ОБСЄ у цій галузі). Консультації стосувалися також політичних і оборонних аспектів нерозповсюдження ядерної, біологічної та хімічної зброї, контролю над озброєнням та роззброєнням, експорту зброї та передачі супутніх технологій, боротьби з наркобізнесом та тероризмом. Українська сторона зобов'язувалася забезпечити повну підтримку діяльності Центру інформації та документації, заснованого НАТО у Києві. Передбачалися регулярні зустрічі між Україною та Північноатлантичною радою, комітетами НАТО. Україна засновувала військову місію зв'язку як частину своєї місії при НАТО в Брюсселі ⁶.

Хартія про партнерство була визнанням з боку НАТО стратегічної ролі України в побудові нової структури європейської безпеки. Самій Україні прийняття Хартії дало змогу подолати виникнення недовіри до себе з боку сусідів — Польщі, Угорщини й Чехії. Існував ще й російський аспект, пов'язаний з тим, що Росія формалізувала свої відносини з НАТО шляхом договірної оформлення взаємних

зобов'язань. Відсутність подібної формалізації з боку України поставила б Україну в неприйнятне для неї становище буферної зони.

Північноатлантичний альянс фактично сприяв врегулюванню відносин України з Румунією. Ще до проголошення Україною незалежності румунські політики почали висувати до України територіальні претензії. За пактом Ріббентропа—Молотова до УРСР у 1940 р. були приєднані частини румунської території — Північна Буковина, Хотинщина та Південна Бессарабія. Посилаючись на аморальність цього пакту і його нечинність з точки зору міжнародного права, представники румунської громадськості наполягали на тому, що Україна зобов'язана, якщо вона прагне стати демократичною державою, відновити історичну справедливість і повернути загарбані території. 5 липня 1991 р. Верховна Рада УРСР виступила із заявою, в якій висловила занепокоєння висуненням територіальних претензій до України з боку румунського парламенту.

Президент Румунії І. Ілієску цілком підтримував вимоги громадськості й ухилився від визнання існуючих кордонів та укладення з Україною широкомасштабного договору. У кампанії президентських виборів 1997 р. основний претендент Е.Константинеску інтенсивно використовував сюжет територіальних претензій. У країні збиралися багатотисячні мітинги, які приймали відповідні резолюції.

Румунська сторона ігнорувала той факт, що повоєнні кордони між Румунією і Радянським Союзом були закріплені у міжнародних договорах. Передача Бессарабії і Північної Буковини Радянському Союзу була легітимізована Паризьким мирним договором, який Румунія як союзниця Німеччини змушена була укласти з Об'єднаними Націями в лютому 1947 р. Паризький договір становив ланку в цілісній системі повоєнного європейського устрою, непорушність якої була підтверджена Гельсінкською нарадою 1975 р. з питань безпеки та співробітництва в Європі. Румунська сторона ігнорувала й той факт, що на територіях, які відійшли від Румунії після Другої світової війни і були приєднані до УРСР, проживало переважно українське, а не румунське населення.

2 червня 1997 р. в ході офіційного візиту Президента України Л. Кучми до Румунії було підписано Договір про відносини добросусідства й співробітництва між двома державами. У ньому фіксувалося взаємне визнання сторонами існуючих кордонів.

Укладання Договору стало можливим після того, як румунські правлячі кола переконалися у непохитності української позиції, а також у зв'язку з тим, що новообраний Президент Румунії Е. Константинеску бажав привести свою країну в НАТО, а Північноатлантичний альянс не розглядав заявок на вступ від країн, які висували територіальні претензії до сусідів.

За взаємною домовленістю переговорний процес мав завершитися в 2000 р. підписанням двох документів: договору про режим державного кордону та угоди про розмежування шельфу та виключних економічних зон у Чорному морі. Однак цього добитися не вдалося. Ще до підписання базового договору “каменем спотикання” став острів Зміїний. Цей невеличкий скелястий острівець має на шельфі родовища газу й нафти. Приналежність його Україні визнана Договором про дружбу, співпрацю та добросусідство. Однак у переговорах про розмежування шельфу румунська сторона стала наполягати на тому, щоб класифікувати територію Зміїного як скелю, а не як острів. Це розширювало зону нейтральних вод за рахунок тієї території моря, що належала Україні, оскільки змінилася б точка відліку кордону.

Українська сторона відмовилася навіть розглядати такий варіант. Уряд України дозволив влітку 2001 р. компанії “Чорноморнафтогаз” розпочати розвідувальні роботи на шельфі о. Зміїного. Румунська сторона гостро протестувала, але не стала звертатися до Міжнародного Суду. Подібний позов передбачається процедурою переговорів, якщо всі можливості домовитися вважатимуться вичерпаними.

Під час 11-го раунду в січні 2002 р. Київ висунув ідею запросити на переговори представників Європейського Союзу. Румунська сторона відмовилася і від цього. Отже, через п’ять років після підписання базового договору обидві сторони заявили, що не мають територіальних претензій одна до одної. Але питання делімітації (позначення на карті) та демаркації (позначення на місцевості) сухопутного й морського кордону між Україною та Румунією залишається нерозв’язаним.

Проблема українсько-польського кордону з 1918 р. була дуже гострою внаслідок об’єктивних обставин: у питанні про соборність українських земель не могло бути компромісного рішення. Остаточне розв’язання проблеми було знайдено лише на конференціях лідерів Об’єднаних Націй, які передували завершенню Другої світової війни. Це рішення визнала польська громадськість, отож після 1991 р. між Польщею та Україною не виникло непорозумінь у питанні про спільний кордон.

Під час поїздки Л. Кучми до Варшави 23 січня і зворотного візиту Президента Республіки Польської А.Кваснєвського до Києву 20—22 травня 1997 р. було обговорено непрості, а часом і трагічні сторінки спільної історії обох країн. Результати обговорення знайшли свій відбиток у спільній заяві обох президентів “До порозуміння і єднання”. Заява остаточно закрила для політиків і відкрила для істориків “доступ” до трагічного минулого обох країн. Сторони заявили про взаємну зацікавленість у розширенні й зміцненні економічних та культурних зв’язків, а також у зміцненні співпраці обох країн у рамках програми НАТО “Партнерство заради миру” (підготовка спеціалістів, військові

контакти на різних рівнях, спільні військові маневри тощо). Останнє мало особливо велике значення, тому що Польща, Угорщина і Чехія з березня 1997 р. були прийняті в НАТО, тобто Північноатлантичний альянс став безпосередньо межувати з Україною.

Тісні взаємовідносини склалися і з іншими країнами Центрально-Східної Європи. Зокрема, з Угорщиною Україна підписала Договір про основи добросусідства та співпраці ще 6 грудня 1991 р. під час візиту до Києва прем'єр-міністра цієї країни Й. Анталла. Це був перший договір, підписаний Україною з сусідньою країною після здобуття незалежності. Сторони визнали кордони обох держав непорушними. За останнє десятиліття відносини з Угорщиною розвивалися без будь-яких ускладнень. За оцінками угорських політичних діячів, становище угорської національної меншини в Закарпатті набагато краще, ніж становище угорців у Румунії або Словаччині.

Активно розвивалися відносини з Чехією та Словаччиною. Президент Чехії В. Гавел і Президент України Л. Кучма підписали у Празі 26 квітня 1995 р. Договір про дружні відносини й співробітництво. Економічні відносини зі Словаччиною регулювалися урядовою українсько-словацькою комісією з питань торговельно-економічної співпраці. Уряди обох країн співпрацюють у рамках забезпечення найбільш сприятливих умов для розвитку національних меншин — українців у Словаччині та словаків в Україні.

Після обрання Л. Кучми Президентом український уряд почав відновлювати втрачені за попередні три роки економічні зв'язки з Росією. Це було нелегко робити з двох причин. По-перше, продукція українських підприємств вже була витіснена з російського ринку конкурентами, а повторне завоювання споживача вимагало великих додаткових зусиль. По-друге, просувати українські товари в Росію треба було на інших, ніж раніше, ринкових засадах.

Залежність України від російських поставок нафти та газу додатково ускладнювала українсько-російські економічні відносини. Україна повинна була забезпечувати велике активне сальдо в експортно-імпортних операціях з Росією, щоб мати можливість розплатитися за енергоносії.

Доводилося застосовувати різні схеми взаємозаліків і бартеру, що призводило до істотних втрат бюджету внаслідок недооподаткування таких торгових операцій. Непрозорість економічних відносин призводила до криміналізації владно-бізнесових структур (рівною мірою характерної як для України, так і для Росії). Підприємці, які контролювали експортно-імпортні операції з енергоносіями, дістали можливість привласнювати й переводити в офшорні зони за кордоном великі суми у валюті.

Тим часом усе ще тривали переговори про укладення договору, який мав враховувати факт розпаду СРСР і перетворення України й

Росії на суверенні держави. Відносини між Україною і Росією регулювалися угодою, що була підписана Л. Кравчуком і Б. Єльциним 19 листопада 1990 р., тобто під час існування СРСР. Каменем спотикання у переговорах був пункт про взаємне визнання існуючих між двома країнами державних кордонів.

У надісланому до МЗС України в серпні 1992 р. російському проекті нового договору стаття про кордони взагалі не фігурувала. Замість взаємного визнання кордонів російська сторона пропонувала в ст. 2 керуватися принципами “взаємного поважання державного суверенітету і територіальної цілісності”⁷. Тобто російські дипломати у завуальованій формі відмовлялися визнати існуючі кордони України.

У російському проекті 1994 р. ст. 2 договору (ст. 1 в усіх варіантах не викликала заперечень, в ній йшлося про побудову двосторонніх відносин на основі взаємної поваги та довіри, про стратегічне партнерство й співробітництво) змінилася досить радикально. Тепер вона проголошувала: “Високі Договірні Сторони поважають територіальну цілісність одна одної і непорушність існуючих між ними кордонів відповідно до зобов’язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі”⁸.

Здавалося б, у цьому формулюванні враховувалися вимоги української сторони на взаємне визнання кордонів. Втім насправді воно було вершиною дипломатичної майстерності, й не більше. Заключний акт у серпні 1975 р. фіксував непорушність кордонів СРСР. Це був політичний, а не правовий документ. Україна як суверенна держава не брала участі в його прийнятті. Непорушність кордонів СРСР не гарантувала непорушності кордонів всередині СРСР між державами, які виникли після 1991 р.

Вразливість і навіть підступність формулювання ст. 2 незабаром була безпосередньо підтверджена під час зустрічі міжпарламентських делегацій України й Росії. Голова комітету з питань СНД Г. Тихонов на цій зустрічі заявив, що Заклучний акт, до якого приєдналася Україна, зовсім не забороняє змінювати кордони, якщо це робиться за взаємною згодою⁹.

Пропозиції української делегації на переговорах щодо редакції ст. 2 були зовсім іншими: “Високі Договірні Сторони визнають непорушність існуючих між ними державних кордонів. Підтверджують, що не мають жодних територіальних претензій одна до одної і не висуватимуть таких претензій у майбутньому”¹⁰. Саме таке формулювання використовувалося у договорах, укладених Росією з Польщею, Угорщиною та деякими іншими країнами. Але російська делегація відкинула запропоновану редакцію, відверто зізнавшись, що така редакція ускладнить проходження договору в Державній Думі і Раді Федерації.

Підписання Договору про дружбу, співробітництво й партнерство між Україною і Російською Федерацією стало можливим тільки у 1997 р. Вирішальну роль у цьому відіграли дві обставини. По-перше,

українська сторона пішла назустріч російській у справі розв'язання проблеми Чорноморського флоту. Флот і обслуговуюча його берегова інфраструктура були поділені порівну, після чого Росія викупила непотрібні Україні кораблі і берегові споруди. Чорноморський флот Російської Федерації одержував право базування в Севастополі на період до 2017 р. Незважаючи на об'єктивні обставини, що склалися історично, це могло розглядатися як порушення ст. 17 Конституції 1996 р., останній пункт якої проголошує: "На території України не допускається розташування іноземних військових баз". Сума викупу за кораблі та майно і вартість оренди військової бази у Севастополі покривалися взаємозаліком заборгованості України по енергоносіях.

28 травня 1997 р. у Київ приїхав прем'єр-міністр Російської Федерації В.Чорномирдін. Відбулося підписання надзвичайно тяжких для України домовленостей. Наявність іноземної військової бази порушувала унікальний статус України: тільки вона одна з 30 країн-учасниць Договору "Про звичайні Збройні сили в Європі" не входила ні в НАТО, ні в Ташкентський оборонний союз СНД. Проте найбільш гостру в українсько-російських відносинах проблему Чорноморського флоту потрібно було розв'язувати. Досягнутий компроміс відкривав шлях до укладення повномасштабного договору між двома країнами.

Крім того, російські державні діячі незалежно від їхніх політичних поглядів врешті-решт зрозуміли, що Україну треба раз і назавжди визнати як окрему від Росії державу. Висування територіальних претензій або демонстративне ігнорування кордонів між двома державами могло мати тільки один результат: цілковиту переорієнтацію України на Захід. Незважаючи на відчайдушні протести з боку Росії, Польща, Угорщина і Чехія у березні 1997 р. стали повноправними членами Північноатлантичного альянсу. Цілком гласно йшла підготовка до укладення "Хартії про особливе партнерство" між НАТО й Україною. Цей документ можна було наповнити різним змістом. У випадку цілковитого ігнорування національних інтересів України Росією він міг набути вигляду, який мало відрізнявся б від повномасштабного членства в Північноатлантичному альянсі. Інша річ, що Україна була технічно та економічно не готова стати повноцінним у військовому відношенні членом НАТО.

23 червня 1992 р. між Л. Кравчуком і Б. Єльциним у Дагомисі було досягнуто домовленості про підготовку повномасштабного політичного договору між двома державами. 30 — 31 травня 1997 р., тобто через п'ять років, Б. Єльцин здійснив свій перший державний візит до України. Було підписано Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною й Російською Федерацією та Основні напрями довгострокового економічного й науково-технічного співробітництва між Україною й Російською Федерацією на 1997—2000 рр. і на період до 2005 р.

Кінцева редакція ст. 2 Договору про дружбу, співробітництво й партнерство між Україною і Росією набула такого вигляду: “Високі Договірні сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов’язань по Заключеному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів”¹¹. Посилання на Статут ООН означало юридичне визнання сторонами територіальної цілісності й непорушності кордонів між ними відповідно до норм міжнародного права. Українська сторона наполягала на терміні “державний кордон”, але росіяни тут не поступилися й обмежилися терміном “кордон”. Замість виразу “визнають територіальну цілісність одна одної” було вжите менш чітке тлумачення “поважають”. Проте ці нюанси не відбивалися негативно на головному змісті ст. 2.

У квітні 1999 р. Президент Російської Федерації Б. Єльцин підписав ратифікований Державною Думою і схвалений Радою Федерації Договір про дружбу, співробітництво й партнерство між Росією та Україною. Це означало, що завершився процес розмежування України й Росії, розпочатий поїздкою делегації Центральної Ради на чолі з В. Винниченком у революційний Петроград навесні 1917 р. Між цими двома подіями пролягло 82 роки. Перетворення України з імперської периферії, якою вона була на початку ХХ ст., на суверенну державу стало доконаним фактом і для російських політиків. У цьому й полягає історичне значення Великого договору.

У наші дні перед політичною елітою й усім українським суспільством найбільш гостро постає питання про стратегічні напрямки економічної та політичної інтеграції. Геополітичне становище України вимагає від неї визначеності у стосунках з Європейським Союзом і з Російською Федерацією.

У найближчій перспективі Євросоюз стане цілісним організмом в економічному, політичному й культурному аспектах. За своїм народногосподарським потенціалом він на рівних конкуруватиме з економікою США. Політики та економісти сподіваються, що всі його країни-члени досягнуть такого рівня матеріального добробуту, який мають провідні західні держави.

Керована з 2000 р. молодим і енергійним президентом В. Путіним, Російська Федерація взяла курс на максимально можливе економічне зближення з об’єднаною Європою. Питання про пряме входження Росії в Євросоюз не актуальне: Росія не вписується в європейські рамки ні економічно, ні політично, а зустрічні кроки європейців також малоімовірні, навіть якби російський уряд поставив перед собою таке завдання. Але економічне, політичне й військове (після 11 вересня 2001 р.) зближення між Росією та Європейським Союзом цілком відповідає національним інтересам як обох цих сторін, так і США.

Під час виборчої кампанії 2002 р. в парламент пов'язані з Росією українські політичні кола висунули гасло: “В Європу — разом з Росією!”. Враховувалося, що європейський вибір здобув популярності серед виборців. Справді, за даними всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного у березні 2002 р. фірмою “СОЦИС” і Фондом “Демократичні ініціативи”, вступ України до Європейського Союзу підтримали б 52 %, а проти цього висловилося б не більше 19 % громадян.

Гасло “В Європу — разом з Росією!” слід аналізувати в контексті перспективи зближення Росії та Євросоюзу, а перспектива ця є власне за такої постановки зближенням, а не інтеграцією. Тобто для України це гасло могло б означати тільки одне: бар'єр на шляху до інтеграції в ЄС.

Міжнародний механізм для регенерації єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу країн-членів СНД на засадах ринкової економіки, був запропонований ще в 1994 р. президентом Казахстану Н.Назарбаєвим.

Ідею Н. Назарбаєва про створення Євроазіатського союзу реанімував В. Путін. У жовтні 2000 р. в Астані (Казахстан) була підписана угода про створення Євразійського економічного співтовариства. У Міждержавній раді ЄврАзЕС Росія одержала 40 відсотків голосів, Білорусь і Казахстан — по 20, Киргизстан і Таджикистан — по 10 відсотків.

Країни-члени ЄврАзЕС зобов'язалися проводити узгоджену податкову, грошово-кредитну, валютно-фінансову, торговельну й митну політику. Метою цього економічного альянсу є забезпечення вільного обігу товарів, послуг, капіталу й робочої сили. Було поставлено завдання створити спільну систему заходів державної підтримки для розвитку пріоритетних галузей економіки, а також для виробничого та науково-технічного кооперування країн-членів ЄврАзЕС. Співтовариство могло б розвиватися з різною динамікою, але керівники російської економіки майже відразу почали наполягати на форсуванні інтеграційних процесів. Зокрема, віце-прем'єр-міністр РФ В. Христенко висловив думку про бажаність запровадження в ЄврАзЕС спільної грошової одиниці.

Питома вага країн ЄврАзЕС у зовнішній торгівлі України становила в 2001 р. по експорту 25 %, а по імпорту — 44 %. Така різноспрямованість зовнішньоторговельних операцій України пояснювалася досить успішною переорієнтацією експорту з ринків СНД на ринки інших країн, але позбавитися залежності від імпорту російських енергоносіїв Україні виявилось не під силу.

Використовуючи “енергетичний” важіль тиску на Україну, прем'єр-міністр РФ М. Касьянов у квітні 2002 р. запропонував голові українського уряду А. Кінаху скасувати податок на додану вартість на імпорт російської нафти за умови, що Україна вступить до ЄврАзЕС. Проте Україна вирішила обмежитися статусом спостерігача в цій організації.

З ініціативи президента В. Путіна 2002 р. був оголошений Роком України в Російській Федерації. В рамках цієї культурної та політичної кампанії були проведені різноманітні акції, спрямовані на відновлення втрачених зв'язків між двома країнами. У поєднанні з вагомими економічними пропозиціями це означало, що нове керівництво Росії активізувало свій курс на інтеграцію колишніх союзних республік, започаткований під час утворення СНД.

Перспективу поживлення економічних і культурно-політичних зв'язків з Росією урядові та громадсько-політичні кола в Україні сприймають надзвичайно позитивно. Водночас в українському суспільстві вважають бажаною інтеграцію на рівноправних засадах тільки з об'єднаною Європою.

Пріоритет Європи у зовнішньополітичних орієнтаціях України був визначений у травні 2002 р. Сталося це через стрімку зміну геополітичного становища нашої держави внаслідок встановлення якісно інших відносин між країнами Заходу і Російською Федерацією. Президенти Дж. Буш-молодший і В. Путін підписали в Москві Договір про взаємне скорочення наступальних ядерних потенціалів і декларацію про нові стратегічні відносини. Одночасно на зустрічі міністрів закордонних справ НАТО і Росії у Рейк'явіку (Ісландія) було оголошено про створення ради двадцяти (19 країн-членів НАТО і Росія). У цьому новому органі НАТО і Росія вже не консультуватимуться, як це було раніше, а прийматимуть спільні рішення з окремих найважливіших питань (контроль над озброєннями, боротьба з тероризмом, врегулювання кризових ситуацій). Договір про утворення "двадцятки" був підписаний майже негайно після цього на зустрічі глав держав і урядів в Римі 28 травня 2002 р.

Залишаючись формально поза НАТО, Росія де-факто ставала одним з найвпливовіших членів системи колективної безпеки, яку уособлював Північноатлантичний альянс.

На формування глобальної системи колективної безпеки Україна реагувала адекватно. 23 травня 2002 р. відбулося історичне засідання Ради національної безпеки і оборони за участю Президента України. На ньому було заявлено, що Україна розпочала процес, кінцевою метою якого стає приєднання до НАТО.

Травень 2002 р. завершився поданням до Верховної Ради щорічного Послання Президента України "Європейський вибір". У ньому обґрунтовувалася стратегія економічного й соціального розвитку країни на 2002—2011 рр. У рамках цього періоду розмічені такі цілі: утвердження зони вільної торгівлі, митний союз, валютна інтеграція, повноправне членство в Європейському Союзі.

ДЖЕРЕЛА і ПРИМІТКИ

- ¹ *Литвин В. М.* Україна: хроніка поступу. 1991—2000. — К., 2000. — С. 28.
- ² НАТО. Довідник. — К., 1997. — С. 43.
- ³ *Кульчицький С. В.* Вибір України: Північноатлантичний альянс чи Слов'янський союз? // Політика і час. — 1999. — № 3. — С. 55.
- ⁴ НАТО. Довідник. — С. 44.
- ⁵ Історія України: нове бачення / Під ред. В. А. Смолія. — Т. 2. — К., 1996. — С. 430.
- ⁶ *Алексєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г.* Україна на зламі історичних епох. К., 2000. — С. 253—254.
- ⁷ Великий договір України з Росією: історичний компроміс чи реальний шанс на стратегічне партнерство? // Матеріали “круглого столу” 30 квітня 1999 р. — К., 1999. — С. 16.
- ⁸ Там само. — С. 17.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Там само. — С. 17—8.
- ¹¹ Там само. — С. 18.
-